

AZ ENFANT TERRIBLE ALAKJA A PSZICHOANALÍZISBEN

Nemes Livia

Pszichoanalitikus magyarázatokhoz gyakran hívunk segítségül mitológiai alakokat. Freud komplexusainkat, amelyek saját nemünkhöz és a másik nemhez fűznek, Oidipuszról és Élektorról nevezte el, önszeretetünkhöz pedig Narkisszosz alakját hívta elő a mitológiából, mintegy utalással a minden emberben ott lappangó mítoszokra, amelyek évezredek óta mozgatják képzeletünket. Nem beszél kollektív tudattalánról, miként Jung, de feltételez tudattalan ősfantáziákat, amelyeknek nem tudjuk igazi magyarázatát adni. Van azonban mintegy százötven-kétszáz éve az irodalomban, társadalmi, művészi és politikai mozgalmakban, a pszichoanalízis történetében is egy fel-felbukkanó alak, aki nem felel meg egyik mitológiai hősnek sem, nem mesealak, mégis köztünk él: az *enfant terrible* figurája.

Ezt a rettenetes gyermeket a pszichoanalízisben kétféle nézőpontból vizsgálhatjuk. Egyrészt, mint személynek a megjelenését a pszichoanalitikus mozgalom történetében, másrészt pedig, mint egy sajátos gyermektípus kifejlődésének feltételeit, analitikus értelmét.

A kifejezést — ha jól tudom — elsőnek Ferenczi alkalmazta önmagára 1931-ben: „Tény, hogy általában nyugtalan léleknek, vagy ahogy nemrégiben Oxfordban mondták nekem, a pszichoanalízis *enfant terrible*-jének tartanak” (Ferenczi, 1982, 411.). Így vezette be Ferenczi „Felnőttek gyermekanalízise” című előadását, Freud 75. születésnapján. Szokatlan jelenség, hogy az analitikus nem az irodalmi alakot magyarázza, hanem kölcsönzi az irodalomból, mégpedig önmaga jellemzésére. De a szokatlannál talán több, ha a tanítvány mestere ünneplését effajta megbotránkoztatással kezdi. S a hatás valóban nem maradt el a felnőttekkel folytatott gyermekanalízis példáinak hallatán, ahol az analitikus megengedi magának, hogy a páciens regresszív viselkedésére a gyermekinek megfelelő válasszal reagáljon. Tudjuk azt is, hogy Ferenczi, következő évi előadását, „Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között”, már Freud kifejezett tiltakozása ellenére adta elő 1932-ben, a wiesbadeni kongresszuson.

Bálint (1970) és Grunberger (1974) Ferenczi *enfant terrible* mivoltát összefüggésbe hozzák az általa leírt tudós csecsemő alakjával. „A tudós csecsemő” — Ferenczi (1923) értelmezésében — korán válik szexuálisan éretté, de sosem válik felnőtté. Bálint szerint Ferenczi maga is sok tekintetben gyermek maradt a nála érettebb analitikus kollégáival szemben. Grunberger szerint Ferenczi maga a tudós csecsemő, aki Freuddal való traumatizáltsága miatt hirtelen megéri, kezébe ragadja a varázsvesszőt, a falloszt, és az agressziót a felnőttre vetíti.

Ferenczi Freudhoz fűződő viszonyának vizsgálatában magam is foglalkoztam e kérdéssel (Nemes, 1987). Kiemeltem, hogy az engedelmes tanítvány és egyben az *enfant terrible* ambivalenciája fűzte Ferenczit mesteréhez, amelyet apja elvesztése miatti serdülőkori identitáskriszisével hoztam kapcsolatba. „Ferenczi Sándorra általában jellemzőnek tarthatjuk, hogy az imádvá szeretett tekintélyszemélyekkel való kapcsolatába belekeveredik valami a tiltott és szentségtörő játékból és a veszályval való örök kísérletezésből” (Nemes, 1994, 152–153.).

„Karakter és korszellem” című cikkemben (Nemes, 1993) éppen a vásott kölyök analógiáját mutattam ki a pszichoanalízis és a magyar irodalom két nagy alakja, Ferenczi Sándor és Karinthy Frigyes között. Mindketten a gyermek védelmében fordultak szembe a felnőttek hipokrizisével különböző írásaikban, s gyermeki szókimondással váltak így maguk is vásott kölyökké. Ezen túl azonban szerelmi párválasztásukkal is megbotránkoztatják a felnőtt világot. Mindketten önmaguknál idősebb asszonyt szöktettek meg, illetve választottak el férjüktől, ugyanakkor mindkető szinte gyermeki védelmet és anyai gondoskodást keresett a választott asszonyban. Mindkét alkotóban hangsúlyosan mutatkoznak meg az infantilis vonások.

Ferenczi azonban nem egyedüli *enfant terrible* a pszichoanalízis történetében. „Lacan eredeti gondolkodású elméletalkotó — írja róla Vég Katalin (1995, 178.) —, amolyan *enfant terrible*. Ezt a titulust a pszichoanalízis történetének több nagy fantáziájú és zabolátlan figurája megkapta már.” Lacan mellett a szerző Ferenczi Sándort és Wilhelm Reichet említi.

Wilhelm Reich ábrázolását W. Ratz (1994) nyomán foglalom össze. Életútja és írásai heves reakciókat váltottak ki. Szerették és becsülték, gyűlölték és elutasították, közömbös senki nem volt iránta. Élete tudományos felfedezésekkel és társadalmi kudarcokkal kapcsolódott össze. A neurózis organikus alapját a muszkuláris páncéltatban látja, ebből fejleszti ki a karakterpáncél fogalmát és a karakteranalízis technikáját. Feltételez olyan mechanizmusokat, amelyeket a társadalmilag elnyomott, neurotikus polgár produkál. Az egyéni és társadalmi okokat, analitikus és politikai nézeteit ötvözi, létrehozza a szexuálpolitikai (Sex-Pol) szövetséget. 1928-ban, Freud egy levelében „derék, de impertinens, szenvedélyes, fiatal vesszőparipa-lovasnak” nevezi. Radikális politikai nézetei miatt Ausztriában kizárják a szocialista pártból, Németországba távozik, ahol rövidesen kizárják a kommunista pártból, majd 1934-ben kizárják a nemzetközi pszichoanalitikus

egyesületből is. Kétszer égették el a könyveit, egyszer a hitleri Németországban, másodsor az USA-ban 1956-ban, egy úgynevezett „orgon-akkumulátor” bevezetése miatt. A gyógyszereket és élelmiszereket ellenőrző hivatal börtönbe zárhatja, itt hal meg anélkül, hogy e „találmánya” titkát kiadná.

E meghökkenő életút messze túlszár Ferenczi lázadásán az autoritárius nézetekkel szemben, s az *enfant terrible* társadalmi szembefordulásának mintegy szélsőséges változatát mutatja meg.

Jacques Lacan jellemzését Erős Ferenc (1993) nyomán idézem: Lacan azt hirdeti magáról, hogy „az vagyok, aki elolvasta Freudot”, mozgalma nem egyéb, mint autentikus visszatérés Freud szövegeihez. Azt vallja, hogy a tudattalan úgy strukturálódik, mint egy nyelv, s így Freud nyelvét a maga strukturalista nyelvére fordítja át. Előadásait karizmatikusnak mondják, de beleszövednek szürrealista költői metaforák, neologizmusok, bizarr szóhasználatok, képletek, rögtönzések, aforizmák — írásba alig áttehető. A lacani elméletben központi szerepet játszik az apai fallosz, a csecsemő vele azonosít, hogy az anyai vágy tárgya lehessen. Ezen keresztül azonosít a gyermek az Apa nevével és introjiciálja tilalmait. Lacan tekintélyellenes mozgalmat hirdetett, miközben önmaga autoritássá lépett elő és saját mozgalma vezéralakjává vált. A francia pszichoanalitikus társaságot bomlasztja azáltal, hogy az ülések időtartamát tetszés szerint lecsökkenti, emiatt 1953-ban kizárják a francia egyesületből, 1963-ban a nemzetközi egyesületből is. Jellemzőnek érzem Pontalisknak, *A pszichoanalízis szótára* társszerzőjének Lacanról szóló anekdotáját: Pontalis kiképző analízisbe járt Lacanhoz, emiatt kérte, hogy az ülések idejét tartsák be. Lacan erre felemelte az óradíjat, majd továbbra is tíz-tizenöt-húsz perces üléseket tartott (idézi Vég K., 1995). A Lacan által alapított *École freudienne de Paris* halála után számos kisebb csoportra darabolódott, hatása azonban inkább terjedőben van.

Ha e három neves analitikus vonásaiból akarjuk az *enfant terrible* alakjára jellemző jegyeket összegezni, úgy mindháromnál kiemelhetjük a társadalmi tekintélyelvű nézetekkel való szembefordulást. De míg Ferenczinél ez nem nő túl az orvosi hipokrizis bírálata, mesterével való ambivalens küzdelmén, addig Reichet rögeszmés ragaszkodása vesszőparipáihoz a társadalmi realitás teljes negligálásához vezet, míg minden társadalmi formáció kivetí magából. Bár Lacan visszatérést hirdet Freud tanaihoz, új olvasatában a polgárpukkasztás viszi a fő szerepet, s a pszichoanalitikus szervezettel való szembefordulásában pedig a rettenetes gyermek imázsát emeli tekintélyelvvé.

E jellemvonásokból nagyjából kirajzolódhat az *enfant terrible* alakja, amelynek változataival számos társadalmi és politikai mozgalomban találkozhatunk. Analitikus szempontból azonban nem oldottuk meg e talányos figura problémáját. Bak Róbertnek egy megállapítása talán tovább vezet. Tudjuk róla (Nemes, 1995), hogy Magyarországon lett analitikussá, harminchárom éves volt, amikor az Egye-

sült Államokba emigrált 1941-ben, ahol feltűnően gyors karriert futott be. Hat év múlva, harminckilenc éves korában kiképző analitikusnak fogadta el a legrangosabbnak tartott New York-i pszichoanalitikus intézet. Barátja és tanítványa Martin H. Stein 1971-ben erre a történetre úgy emlékezett vissza, hogy Bak Róbertet analitikus körökben csodagyereknek tartották. Stein szerint azonban Bak nem szerette, ha csodagyerekségét emlegették, úgy vélte, hogy a csodagyerek nem áll távol az *enfant terrible*-től.

Ez a párosítás meglepő. Talán amiatt gondolt Bak a csodagyerekről a fenegyerekre, mert ő maga is az volt serdülőkorában? — Tudjuk, hogy kamaszkorában lázadó szellem volt, erről Hermann Imre (1974) is említést tesz a róla írt nekrológiájában. Hermann Alice személyes visszaemlékezése szerint Hermann Imrének éppen *enfant terrible* mivolta miatt volt Bak Róbert a kedvence, ahogy egy generációval korábban egy másik *enfant terrible*, Ferenczi Sándor volt Freud *lieblingje*.

De hogyan függ össze a csodagyerek az *enfant terrible*-lel? — Igaza van-e Baknak, hogy a kettő nem áll távol egymástól? És miként lehet éppen ez a vásott kölyök az apa kedvence? Vagy példáink esetlegesek?

Első pillantásra a két szóösszetétel merőben más jelentésű. Csodagyereknek nevezük azt, akiben valamely tehetség korán kibontakozik. Főként matematikai, zenei képességek terén találkozunk ilyen gyermeki „csodával”. *Enfant terrible*-é talán később válhat, gondoljunk Mozart kamaszkorára, az Amadeusban ábrázolt stilizált alakjára. Természetesen nem minden csodagyerek válik fenegyerekké. Lehet belőle enélkül is világhírű tudós vagy művész, esetleg elkallódhat később, ha tehetsége nem fejlődik tovább. A csodagyerekség mindenképp egy gyermeki állapotot jelöl, amely nem foglalja magába, de nem is zárja ki a fejlődést.

Az *enfant terrible* kifejezés is gyermeki állapotot jelöl, de nem feltétlenül gyerekről van szó, csak olyan valakiről, aki rögződött ehhez a gyermeki magatartáshoz. Különböző szótárak meghatározása szerint (lásd Révai *Lexikon*, *Idegen Szavak Szótára*, *Magyar Értelmező Szótár*) fejlődési szintjét tekintve leginkább lázadó kamaszt értenek alatta, a szellemi függetlenség folytonos hangoztatását; olyan csacska gyerekek is tartják, aki családtagjait szókimondásával folyton zavarba hozza; politikai értelemben is alkalmazták egy párt szókimondó, vagy éppen a pártot kompromittáló emberére. Magyarra általában fenegyereknek fordítják, de ha a kifejezés francia eredetére próbálunk rátalálni, akkor még a nagy francia szótárakban (például *Larousse*, *Littré*, *Paul Robert*) sem találunk adatokat. A *Littré* például neologizmusnak (új keletű szóhasználatnak) tartja, amely a tizenkilencedik század második felétől használatos. Különös módon a magyar *Révai Nagy Lexikon* 1912-ből tud róla a legtöbbet: „A szóhasználat eredete nem ismert, állítólag Gavarni, szatirikus rajzoló (meghalt 1866) találta ki, aki egy rajzsorozatát *Les enfants terribles* cím alatt adta ki. A kifejezés azonban régibb, már Goethe is használta egyik leveleiben” (VI. k. 501.).

— Bácsi, ki találta fel a puskaport? Mert a papám azt mondja, maga nem...

Gavarni karikatúrája

A szöösszetétel francia, ábrázolása az irodalomban — ha nem is tudjuk első alkalmazóját megnevezni — kétségkívül francia eredetű. Ilyen című regényt Coc-teau írt 1929-ben, de úgy vélem, nem tévedünk túl nagyot, ha eredetét a felvilá-gosodás irodalmához kötjük. Talán két kiemelkedő művet tekinthetünk ebből a szempontból alappéldának, egyik Diderot *Rameau unokaöccse* című műve 1750 körül, a másik Voltaire *Candide*-ja, 1759-ben. Diderot regényét az irodalmárok

az eredetiség portréjának, az elzüllött tehetség, egy nagyszerű szellemi csavargó, egy zseniális élősdű pompás életrajzának tartják. Szókimondásával rátalál az Ódipusz-komplexus lényegére: a gyerek, ha fizikai ereje volna hozzá, megölné apját és anyjával élne (idézi Freud, 1986, 276.). Szerb Antal (1943) szerint a *Rameau unokaöccse* Goethének annyira tetszett, hogy kéziratból lefordította németre, aztán visszafordították franciára (Diderot regényei ugyanis kéziratban maradtak). Azt hiszem nem járok messze az igazságtól, ha a két adatot összekombinálok: ha a *Révai Lexikon* úgy tudja, hogy Goethe az *enfant terrible* kifejezést használja egyik levelében, akkor ez Diderot-ra vonatkozhatott.

Voltaire *Candide* című regényét, mint közismert, Leibniz filozófiai optimizmusának kigúnyolására írta. Irányregénynek tartják. Fantasztikus csapások, balesetek és szörnyűségek vidám felvonultatásával mutatja be, hogy a világon csak baj és szenvedés van. A regény főhőse naiv álmodozó, akit semmiféle csapás nem tud a valóságra ébreszteni, miközben az őt ábrázoló író, az elbeszélő én jelenik meg *enfant terrible*-ként, aki leleplezi az egész világ álerkölcését, képmutatását és ál-szenteskedését.

Mindkét író nemcsak eszméivel, de egyéniségével is szemet szúr. Diderot-nak ateista meggyőződése miatt menekülnie kell Franciaországból, Voltaire-nek egész életében menekülnie kell az uralkodó hatalom elől, fiatalon a Bastille-ba zárják, innen Angliába, Németországba kerül, élete végén a svájci határon él. Társadalmi pamfletjeik előkészítői a francia forradalomnak.

Mindez látszólag nem mutat összefüggést a csodagyerek elképzelésekkel, ha csak a korai képességek kibontakozására gondolunk. De ha mélyebben próbálunk belelátni, akkor lényegében minden gyerek csodagyerek. Csoda a szülő számára, és csoda a gyerekek önmaga számára is amikor különálló létére ébred. Az újszülött világra jövetelének csodáját mítoszok és vallások megünneplik. Mintaképe Jézus akinek születését csillag jelzi az égen, pásztorok és királyok veszik körül. A születését ünnepli a keresztény világ karácsonykor már kétezer éve, vagy várják őt messiási alakjában a zsidók több mint ötezer éve. Madáchot idézhetjük: „Nem Messiás-é minden új szülött / Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak, / Csak később fejlik szokott pimasszá!” (Az ember tragédiája, nyolcadik szín).

S ha a csodagyerek előképét megtaláljuk a vallásokban, úgy a pimasz kölyök előképét is megtalálhatjuk a mitológiában, Hermész alakjában. Kerényit (1977) idézem: „Maia ... fiat szült, agyafúrt cselszövőt, ravasz hízelgőt, rablót és marhatolvajt, álmok terelőjét és éji fürkészt, azokhoz hasonlót, akik az utcán leselkednek, a kapuk előtt. Arra volt hivatott, hogy tetteivel csakhamar nagy hírre tegyen szert az istenek előtt. Hajnalban született, délben muzsikált a lanton, este ellopta Apollón marháit, ama negyedik napján a hónapnak, amikor őt Maia szülte” (109–110.). Hermész lantkészítő leleményessége, nyáját elterelő fufangja, az isteneknek bemutatott áldozati lakomája után, karjára csavarva pólyáját, ügyesen

letagadja a rablást bátyja, Apollón előtt, aki Zeusz elé idézi, de még az apa, Zeusz is jókat kacag a vásott kölyök furfangjain, s az istenek is a csodagyerek ravszaágát és leleményességét ünneplik.

Kerényi szerint az őselem magányosságában otthonos a gyermekisten. Hermann (1943) szerint a mitikus fantázia a megszületett és megkapaszkodástól megfosztott emberi csecsemő magányosságát és önállóságát vezeti az idealizálás és fokozás vonalában tovább. Ez a tudós csecsemő fantáziájának magva is. — Saját koncepciómban Hermész egyesíti a csodagyerek és az *enfant terrible* mintaképét.

A görög mitológia nem bővelkedik gyermekistenekben. Erősz gyermekisten vonásai hasonlóak Hermészéhez: huncut, haszontalan, pimasz, csintalan kópé. Játszva old meg nehéz feladatokat, mégis hatalmasabb, mint a nagy istenek. Kedvelt ábrázolása, hogy Zeusz nevetve ugyan, de láncra fűzötten húzza Erősz győzelmi kocsját, akinek ostor van a kezében. A két gyermekisten ábrázolásában közös a gyermeki nagyzolás, a felnőtteket bosszantó játékos csínytevések sora, s az elfogadó felnőtt apai magatartás. A gyermekisten nem veszélyezteti Zeusz hatalmát és tekintélyét. Hermész és Erősz lázadásból nem okoznak galibát. Bálint Mihály (1936) értelmezésében Erősz szimbóluma az örök gyermeki előkéj erotikának, míg Aphrodité a befejező kéj, az érett szexualitás megtestesítője. Ezt a különbséget mutatja keletkezésük is. Erősz a Káoszól keletkezett és sosem lesz felnőtt, Aphrodité sosem volt gyerek, a tengerből jött a világra és örökké ifjú marad.

Hermész alakjából hiányzik a szexualitás, Erősz azonban maga az erotika megtestesítője, ábrázolásában — ahogy Bálint is hangsúlyozza — benne rejlik egy tagadás: soha nem fog felnőni... Vagyis soha nem válik a szexualitásban riválissá, azaz rettenetessé: Emiatt maradhatott az istenek kedvence?

Ha a gyermekiből nem vonjuk ki a szexualitást, hanem felismerjük jelentőségét az Ödipusz-szituációban, akkor talán az *enfant*-hoz fűzött *terrible* jelző is szexuális színezetet kap.

Lényegében Cocteau ebben az értelemben alkalmazza a „rettenetes” kifejezést két művében is: a *Les enfants terribles* (1929) című regényében és a *Les parents terribles* (1938) című drámájában. Mindkét mű az incesztuskapcsolatokat ábrázolja: a regény nővér és fivér egymást fogva tartó, halálba sodró szerelmét; a dráma, a családi szerelmi háromszögben, a fiát magához láncoló, elvakult anyai szeretet tragikus következményeit.

Igaz, Cocteau regényében nem a köznapi értelemben vett „vásott kölyök” problémáját dolgozza fel. Szerb Antal (1943) szerint a felnőni nem akarásról, a gyermekkori kapcsolatok döntő szerepéről szól. A Freud és Proust nyomán támadt gyermekkor-központú világtkép egyik remekműve, amely egész Európában nagy hatást gyakorolt az írókra.

Gyergyai Albert, aki *Vásott kölykök* (1957), majd *A veszedelmes Éden* (1966) címmel magyar nyelvre fordította a regényt, így jellemzi: „A testvérpár drámája,

Paulé és Elisabethé, s a barát és barátnő hűséges és tehetetlen segítsége mellett nem annyira a félelmes Dargelos fehér és fekete golyójában rejlik, hanem főképp árvaságukban, elhagyatottságukban, elszigeteltségükben, mértéktelen (és egy kissé mesterkelt) »szabadságukban«, és biztonságukban, amely mindjobban fejleszti szeszélyeiket és örületüket, a Szobában és Nagy Játékban, amely mindinkább elvágja őket az élettől, a világtól, az emberektől, s amely egész létüket, minden jómód és játék ellenére, a sivatagnál is magányosabbá, a dzsungelnél is veszedelmesebbé varázsolja” (Utószó, 106.).

Az *enfant terrible* problémájára ismét más szempontból kaptunk választ — feltehetően nemcsak a korszellem, hanem az író sajátos felfogása nézőpontjából is. Hiszen tudjuk, Cocteau fiatalabb korában maga sem állt távol az avantgárd mozgalom polgárpukkasztó magatartásától, bár ezt a művét már a lehiggadás korában írta.

Kilenc évvel később, 1938-ban mutatták be *Les parents terribles* című drámáját (magyar fordításban *Rettenetes szülők*, 1965). A darab sikert aratott és botrányt kavart, a szülők rettenetes játékait már nem fogadták olyan lelkesedéssel, mint korábban a serdülőkét. Ha az előző műben elnagyolt a társadalmi háttér, akkor itt hangsúlyozott annak hiánya. A szülők nem ismerik a való életet, „cirkuszkocsiban” élnek, az apa, Georges hóbortos számításaiba merül, a huszonkét éves Michel anyjának kisfia, szerelme és legjobb barátja, Yvonne betegségével tartja érzelmi fogságban mindkettőt. A realitás képviselője és a drámai helyzet kifejlődésének mozgatója Léonie, Yvonne nővére, akinek régebben Georges udvarolt, mielőtt az a hűgát vette feleségül. Ő mondja ki mi történik ebben a szerelmi háromszögben: „Hiszen te csalod meg Georges-ot! Michel születésének perce óta csalod. Azóta nem törődsz vele, mert csak a fiaddal törődsz, őt isteníted... a bolondja lettél, s ahogy nőtt a fiad, úgy nőtt a szerelmed; együtt nőtetek nagyra, Georges pedig magára maradt...” (*Rettenetes szülők*, 14). — S ha az anya a fiába szerelmes, akkor az apa a képzelt lányába, vagyis olyan szerelmi partnert választ, aki korban a lánya lehetne. Aztán a dráma szabályainak megfelelően, a fiú ugyanezt a „nővért” választja szerelmi partneréül. Bár a történet mintha a helyzetkomikumba csapna át, a családi bezártságból mégis kiút. Cocteau-nál éppúgy mint Szophoklésznál az Oidipusz-dráma az anya öngyilkosságával végződik.

A két incestustörténetben mintha közös probléma volna elrejtve: mindkettőben a nővér viszi a vezető szerepet. Ahogy a regényben Elisabeth az irreális történetek mozgatója, ő az aki öccsét nem engedi szabadulni a testvérszerelemből, úgy a drámában az idősebb nővér, Léonie gondoskodik róla, hogy a fiatalabb nővérfigura sem az apával, sem a fiával ne lehessen boldog, s minkét férfi elvesztésével az anya (saját húga) is vesztesé váljék.

Vajon tudatos vagy tudattalan szándék húzódik-e meg az íróban az incestuskapcsolatoknak ebben az ábrázolásmódjában? A választ nem ismerjük. Tény

— Kicsikém, hogy hívják asszony-anyádat?
— Kisasszonynak.

— Kicsikém, hogy hívják asszony-anyádat?
— Kisasszonynak.

Gavarni karikatúrája

azonban —, hogy saját felfogásunkat hangsúlyozzuk — az apa és fiú harca ebből az irodalmi ábrázolásból is hiányzik, hiába mutatja meg a darab a rettenetes gyermek ödipális alakját.

Nézetünk szerint, ebben, ahogy sok más családban is, a gyermek az anya számára csoda (az anyai vágy tárgya, ahogy Lacan mondja), és az apa számára rettenetes. Nemcsak azáltal, hogy az apa helyére tör, nemcsak azáltal, hogy az apa tekintélyét bomlasztja, de anyjában is szövetségesre talál az apa ellen. A gyermekeiket felnőni nem hagyó, úgynevezett „domináns” anyák gyermekei a klinikai gyakorlatban a neurotikus és borderline kórképek számos változatában mutatkoznak meg. Az infantilis, soha igazán felnőni nem képes személyiség analízise mindennapi gyakorlatunk. Az *enfant terrible* problémájára hangsúlyt tevő pszichoanalitikus tanulmányt azonban egyetlen egyet találtam.

Margareth Mahler 1949-ben megjelent cikkének címe: *Les enfants terribles*. E viselkedésmód gyermeki szintjét vizsgálja. Abból indul ki, hogy már Freud (1916) utalt a „kicsi”-nek becézett gyermek és pénisz egymást helyettesítő szimbolikájára, és Ferenczi (1926) is úgy magyarázza a Gulliver fantáziákat, mint a nemi szerveknek második személyiségként való megbecsülését. A fejlődés fallikus fázisában Mahler olyan gyermeki játékokra hívja fel a figyelmet, ahol a testnek, mint fallosznak megjelenítése mutatkozik meg. Ilyen fallikus-agresszív megnyilvánulás például az ijesztgetős játék. A gyerek az ajtó mögé, bútor alá bújik, s onnan hirtelen előugorva ijesztgeti társait vagy a felnőtteket. Olyan erotikus játékról van szó, amikor a test mint egész identifikálódik az apai fallosszal, amellyel a gyerek egyben kasztrációs félelmét is hárítja. Mahler rámutat arra, hogy Cocteau *Les enfants terribles* című regénye bővelkedik ilyen játékokban: kislányok ijesztgetésére találnak ki szörnyű fintorokat, kimódolt szerepjátékokkal hozzák zavarba egymást és a felnőtteket, lopni kezdenek önmaguk ijesztgetésére, színházat játszanak gyanútlan külső néző előtt, egymást váratlan kínzásokkal támadják meg, amely játékokból egymást nem hagyják szabadulni.

A felnőttek — írja Mahler — makacsul hisznek abban, hogy a gyermeki ártatlanság kizárja a szexuális és agresszív természetű cselekvéseket, s a gyerekek erre a téves feltevésre építve bolondot csinálnak a felnőttekből valamely zavarba ejtő megjegyzéssel vagy gesztussal. Meggyőző példákat idéz analitikusok gyermekeiről, akik váratlanul felbukkanva a páciens előtt hozzák zavarba szüleiket. Pseudo-debil gyermekeknél megfigyelte, hogy feltűnő butaság mögé rejtőzve tudnak részt venni a felnőttek erotikus életében. *Enfant terrible* magatartásnak pedig azt nevezi, ahol a feltűnő szexuális és agresszív készlet jó intellektuális képességgel párosul, s a gyermek fő fegyvere a verbalitás és gyors reakciókészség lesz, amelyet a felnőttekkel való szembefordulásra tud felhasználni.

A felnőttek részvételét a vásott gyermek csínyeiben Mahler úgy interpretálja, hogy a gyermek provokálásával legyőzi a felnőtt felettes énjét, aki vele együtt rövid időre az impulzusok gyermeki élvezetének szintjére regrediál. Kiemeli a vicc és a nevetés jelentőségét, amely már a komikus szóösszetételben — gyermek és rettenetes — benne rejlik. Hangsúlyozza továbbá, hogy mivel az *enfant terrible*

mechanizmus társas jelenség, mindkét partnernek szerepe van e magatartás létrejöttében. Így tehát választ kaptunk arra a kérdésre, hogyan válhat ez a rettenetes gyermek az apa kedvencévé: ti. a vicc mechanizmusán és a felnőtt viszontazonosításán keresztül.

E kitűnő magyarázatot, úgy vélem, még kiegészíthetjük. Ugyanis a szerző nem vizsgálja e viselkedésmód további alakulását, csak hozzáfűzi, hogy az álnaivitásnak ezeket az eszközeit hasonló céllal kamaszok és felnőttek is alkalmazzák. Valóban, ez a fallikus-agresszív viselkedés kiteljesedik a serdülőkorban, amikor a lázadó kamasz nemcsak az apai tekintéllyel, hanem a társadalmi tekintéllyel is szembe fordul, hogy saját identitását megtalálja. Vagy rögzülhet ez a magatartás, mint a befejezetlen kamaszkorhoz való ragaszkodás olyan felnőtteknél, akik szándékosan lépnek át a konvenciókon, felhasználva az álnaivitásnak fent vázolt eszközeit. A fenegyerek szándéka éppen a gyermeki mezbe (vagy humorba) öltöztetett megbotránkoztatás.

A jelenség szociális oldalát is tekintetbe véve az ilyen típusú komolytalan felnőttek — talán éppen gyors észjárásuk, szókimondásuk miatt — nem haragot, megbotránkoztatást, kiközösítést váltanak ki, hanem éppen ellenkezőleg, megbecsülik őket, a társaságok középpontjában vannak, könnyen azonosulunk velük, „végre jól megmondta” — helyettünk is.

E gyermekesen rettenetes figura ellentmondásos alakját azonban más oldalról is megvilágíthatjuk. Talán akkor tudjuk leginkább megérteni, ha fejlődését egybevetjük az ödipális fejlődéssel. Kiindulhatunk ismét a mitológiai alakokból, Hermészből és Oidipuszról. Rögtön kétféle alapmodellre találunk, egy csodagyereket, aki már csecsemő korában vetélytársa lesz bátyjának, Apollónnak, de csínytevése gyermeki marad még apja, Zeusz szemében is. Az örök gyermeki testesíti meg. Oidipusz azonban már a megszületése előtt megtestesíti a leendő vetélytársát, a még meg sem született csecsemő veszélyt hordoz, a delphoi jósda előrevetíti sorsát, születése pillanatában a gyermekkivetés vár rá. „De talán jóslat sem kell ahhoz — írja Kerényi —, hogy Laios attól féljen, hogy a fia megfosztja a tróntól: ennek ősképe is megvolt már az istentörténetekben, Uranos és Kronos történetében.” (Kerényi, 1977. 247.) Freud is ezt vallja, amikor a személyiségszerkezet alapmodelljében beépíti az Ödipusz-komplexust. Oidipusz úgy nő fel, hogy az apával való versengést önmagában győzi le, az apai ideálokat és parancsokat belsővé teszi, s felettes-énje lesz az énbén az a külön instancia, amely az emberi ideálok és társadalmi normák hordozója. Az *enfant terrible* ezzel szemben — állíthatjuk fel a hipotézist — úgy nő fel, hogy gyermeki nárcizmusáról nem tud lemondani, s ebben segítségére siet a szülői nárcizmus, amely részint őrzi önmaga gyermeki önszeretetét, részint szülőként tükrözi gyermeke narcisztikus túlértékelését. Ez a kölcsönös narcisztikus tükrözés gyengíti a felettes-én szigorát. Ilyen módon miközben az *enfant terrible* harcol a társadalmi tekintéllyel, egyéni magatartá-

sában könnyen átlépi a határokat. Provokálja a felettes-ént képviselő tekintélyszemélyt, akit saját gyermeki szintjére ránt le. De míg a viccben és a humorban pillanatnyi engedmény történik, a rettenetes gyermek könnyen engedhet önmaga csábításának és az immoralitás talajára csúszhat át.

Az ödipális fejlődés, mint közismert, igen sokféle egyéni sorsot választhat, az *enfant terrible* sorsválasztása is igen széleskörű. Maradhat szeretetreméltó, szóki-mondó, infantilis felnőtt, a társaság kedvence. Válhat belőle neves humorista. Rögzülhet a lázadó kamasz szintjén, miközben folyamatosan küzd az apai tekintély elismeréséért. Egész életére felvállalhatja a polgárpukkasztást, ahogy ezt egyre több művészeti irányzatban tapasztalhatjuk. Narcisztikus sérelmei fokozódhatnak, gerjeszti a lázadást másokban is, míg végül a társadalom kiveti magából. Ezen az úton válhat az *enfant terrible* társadalmi szinten is veszélyessé.

Sokféle *enfant terrible* figurát ismerünk, és nemcsak a pszichoanalitikus mozgalomban, hanem minden társadalmi, művészeti csoportosulásban, sőt leginkább a politika porondján.

Összefoglalóul: A tanulmány lényegében egy ellentmondásos, bár egyéni karakterében sokféle módon eltérő, a társadalmi tekintélyvel szembeszálló, gyermekinek álcázott személyiség — az *enfant terrible* — alakját próbálja a pszichoanalitikus mozgalomban felbukkanó személyeken, irodalmi és mitológiai ábrázolásokon keresztül pszichoanalitikus értelemben is interpretálni, amellyel egyben egy szociálpszichológiai jelenség dinamikájára is rávilágít.

IRODALOM

- BÁLINT MIHÁLY**, 1936. Eros and Aphrodite. In: *Primary Love and Psychoanalytic Technique*. London: Tavistock Publication, 1965.
- – 1970. Einleitung des Herausgebers. In: Sándor Ferenczi: *Schriften zur Psychoanalyse*. Frankfurt: I. Fischer Verlag.
- COCTEAU, JEAN**, 1929. *Les enfants terribles*. Magyarul: *Vásott kölykök*. Fordította: Gyergyai Albert. Budapest: Európa, 1957; és *Veszedelmes Éden*. Budapest: Kosmosz könyvek, 1966.
- – 1938. *Les parents terribles*. Magyarul: Rettenetes szülők. Fordította: Örkény István. In: *A harag éjszakái*. Modern francia drámák. Budapest: Európa, 1965. 5–98.
- DIDEROT, DENIS**, 1761. Le neveu de Rameau. Magyarul: *Rameau unokaöccse*. Fordította: Bartócz Ilona. Budapest: Európa, 1960.
- ERŐS FERENC**, 1993. Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa* (4), 2, 29–44.
- FERENCZI SÁNDOR**, 1923. Der Traum vom „Gelehrten Säugling“. In: *Bausteine zur Psychoanalyse*. III. Bern und Stuttgart: Hans Huber, 1964. 218–219.
- – 1926. Gulliver-Phantasien. uo., 307–331.
- – 1931. Kinderanalyse mit Erwachsenen. uo., 490–510. Magyarul: Felnőttek „gyermekanalízise“. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Összeállította és fordította: Linczényi Adorján. Budapest: Magvető, 1982. 410–438.

- – 1932. Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. uo., 511–525. Magyarul: Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. In: Buda Béla (szerk.); *A pszichoanalízis modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 1971. 213–226.
- FREUD, SIGMUND**, 1916. Über Triebumsetzung insbesondere der Analerotik. *G. W.* Bd. 10. 401–410.
- – 1917. Vorlesungen... *G. W.* Bd. 11. Magyarul: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Fordította: Hermann Imre. Budapest: Gondolat, 1986.
- GRUNBERGER, B.**, 1975. De la technique active à la confusion des langues. *Revue Française de Psychanalyse*, 38. 521–546.
- HERMANN IMRE**, 1943. *Az ember ősi ösztönei*. Budapest: Magvető, 1985.
- – 1974. Dr. Bak Róbert. *Orvosi Hetilap*. 115. 2874.
- KERÉNYI KÁROLY**, 1962. *Die Mythologie der Griechen*. Rhein Verlag, Zürich. Magyarul: *Görög mitológia*. Fordította: Kerényi Grácia. Budapest: Gondolat, 1977.
- MADÁCH IMRE**, 1862. *Az ember tragédiája, drámai költemény*. Matura Klasszikusok, Budapest: Ikon, 1993.
- MAHLER, S. MARGARETH**, 1949. „Les enfants terribles”. In: *Infantile Psychosis and Early Contributions. The Selected Papers of Margareth Mahler*. Vol. I. New York: Jason Aronson, 1979.
- NEMES LÍVIA**, 1987. Adalék a Ferenczi–Freud viszonyhoz: egy lehetséges interpretáció. In: *Alkotó és alkotás*. Budapest: T-Twins, 1994. 140–158.
- – 1993. Karakter és korszellem. Párhuzamok Ferenczi Sándor és Karinthy Frigyes között. Uo., 71–86.
- – 1995. Bak Róbert pályaképe három tükörben. In: *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben*. Budapest: Animula, 38–42.
- RATZ, W.**, 1994. Wilhelm Reich. In: *Wien, wo sonst! Die Entstehung der Psychoanalyse und ihre Schulen*. Wien: Böhlau Verlag, 123–128.
- Révai Nagy Lexikon*, 1912. VI. kötet, 501.
- STEIN, H. M.**, 1971. *Introduction to Freud Anniversary Lecture* (kézirat).
- SZERB ANTAL**, 1943. *A világirodalom története* II. kötet, Budapest: Révai
- VÉG KATALIN**, 1995. Történetek a pszichoanalízis körül. *BUKSZ*, 2:177–178.
- VOLTAIRE**, 1759. *Candide*. Fordította: Benedek György. Budapest: Officina könyvtár, 1942.

*

Gavarni, francia karikaturista rajzai a következő kiadványból valók: E. U. J. DE GONCOURT: *Gavarni. Der Mensch und das Werk*. Josef Singer Verlag Berlin, 1935, 17–18 tábla.